

TUHFE-Yİ VEHBÎ'NİN BİLİNMEYEN BİR ŞERHİ ÜZERİNE* **ON AN UNKNOWN COMMENTARY OF *TUHFE-Yİ VEHBİ***

Seyit YAVUZ**

Öz

Türk edebiyatı tarihinde mesnevi, divan, mecmua, manzum sözlük, tezkire gibi birçok farklı türde edebî eser yazılmıştır. Bu edebî eserlerden biri de şerhlerdir. Manzum sözlükler de üzerine şerh yazılan eserler arasındadır. Osmanlı eğitim-öğretim hayatının en önemli kaynaklarından olan manzum sözlükler, ikinci dil öğretiminin ilk aşamasında her zaman kullanılmıştır. Manzum sözlüklerde hangi dil öğretilmek isteniyorsa o dilde çocukların öğrenmeleri gereken temel kelime ve kavramlarla gramer kuralları anlatılmıştır.

Tuhfe-yi Şâhidî isimli Türkçe-Farsça manzum sözlükten sonra bu tür sözlüklere rağbet artmıştır. Manzum sözlüklerde ele alınan ve karşılığı verilen birçok kelimenin hareke kayıtlarıyla nasıl okunmaları gerektiği, gramer kurallarının örneklerle anlatılması manzum sözlük şerhlerinin en önemli özelliklerindedir. Bu çalışmada manzum sözlükler ve şerhler hakkında bilgi verilmiş, ele alınan *Tuhfe-yi Vehbî* şerhinin nüsha tavsifi yapılarak eserin Hamdî isimli bir müellife ait olduğu üzerinde durulmuş, şârihin şerh metodu belirtilerek şerhte kullanılan kaynaklar zikredilmiştir. Metin bölümünde 1b-9b varaklarının çevriyazısı verilmiş, ek kısmına şerhin ilk varakları, Hamdî isminin geçtiği 8b varağı ile temmet kaydının yer aldığı son varağına ait fotoğraflar koyulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Klasik Türk edebiyatı, şerh, manzum sözlük, *Tuhfe-yi Vehbî* şerhi, Hamdî

Abstract

In the history of Turkish literature, a wide range of literary works such as *mesnevi*, *divan*, *mecmua*, poetic dictionary (*manzum sözlük*) and collection of biographies (*tezkire*) have been produced. One of these literary works is the commentary (*şerh*). Many commentaries have been written on the poetic dictionaries. Constituting one of the most important sources of education in the Ottoman Empire, the poetic dictionaries were used in the first stage of secondary language training. These dictionaries contained the essential words and

* Bu çalışma Prof. Dr. Hüseyin Akkaya danışmanlığında hazırlanan *Mehmed Lebib Efendi'nin Tuhfe-yi Vehbî Şerhi: Müntehab-ı Lebib (İnceleme-Metin-Tıpkıbasım)* [(Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2021] isimli doktora tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

** Dr. Öğr. Üyesi, Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum / Türkiye, seyit.yavuz@erzurum.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5797-5963

Makale Gönderim Tarihi: 25.04.2022

Yayına Kabul Tarihi: 26.09.2022

concepts as well as the rules of grammar in the desired language.

The demand for such dictionaries increased after the Turkish-Persian poetic dictionary entitled *Tuhfe-yi Şâhidi*. Some of their special features include their description of how to pronounce the defined words with vowel points and the explanation of grammar rules in the light of specific examples. This study begins by providing information about poetic dictionaries and their commentaries, after which it portrays a specific edition of the commentary on *Tuhfe-yi Vehbî* with focus on its author, Hamdî. It also cites the sources used in the commentary specifying the related commentary method. The transcripts of pages 1b-9b are provided in the text section, while the appendix includes the first pages of the commentary, page 8b where the name 'Hamdî' is mentioned and the photograph of the last page containing the seal marking the end of the book (*temmet* record).

Keywords: Classical Turkish literature, commentary, a poetic dictionary, The commentary on Tuhfe-yi Vehbi, Hamdi

Giriş

Geçmişten günümüze klasik Türk edebiyatı araştırmacılarının üzerinde çalıştığı birçok konu bulunmaktadır. Manzum sözlük ve şerhler de bu konular arasında yer alır. Manzum sözlükler üzerine yapılan çalışmalar, şerh üzerine yapılan çalışmalara kıyasla daha yakın dönemlere denk gelmektedir. Fakat şerhlerle ilgili çalışmaların tarihini Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar götürmek mümkündür. Şerh söz konusu olduğunda zikredilmesi gereken en önemli isimler metinler şerhi/şerh-i mütûn araştırmacıları Ömer Ferit Kam ve Ali Nihad Tarlan'dır. Sözlükte "kesmek, yarmak, parçalamak" anlamlarıyla karşılanan şerh kelimesi, edebî bir terim olarak bir metnin üstü kapalı görünen ve ince dikkatlerle anlaşılabilir sırlı, bilinmeyen veya nükteli yönlerini bütünden parçaya/cüzden küle veyahut parçadan bütüne/külden cüze şeklinde mısra mısra, beyit beyit ya da satır satır ele alınarak açmaya/izah etmeye çalışmaktır.¹ Arap filolojisinde şerh araştırmalarının kaynağı, Araplar'ın, *Kur'ân-ı Kerim*'i ve onun muciz üslûbunu ve anlamını daha iyi kavramak üzere yaptıkları çalışmalara dayanmaktadır. Bu çalışmalar zamanla gelişerek belli bir düzen oluşturmuş ve böylece şerh türü ortaya çıkmıştır denilebilir.

¹ Şerhle ilgili bazı tanım ve değerlendirmeler için bk. Ali Nihad Tarlan, "Metinler Şerhine Dair", *Edebiyat Meseleleri*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 1981, s. 189-201; Emine Yeniterzi, "Metin Şerhi İle İlgili Görüşler", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 5 (199), s. 59-68; Tunca Kortantamer, "Teori Zemininde Metin Şerhi Meselesi", *Eski Türk Edebiyatı Makaleler*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2004, s. 55-64; Ozan Yılmaz, "Klasik Şerh Edebiyatı Literatürü", *Türkiyat Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)*, 5/9, (2007), s. 271-304; Atabey Kılıç, "Geleneksel Şerh ve Modern Metin İncelemelerine Genel Bir Bakış: Metotlar, Çalışmalar, Beklentiler", *Turkish Studies International Periodical for the The Languages, Literature and History of Turkish and Turkic*, 4/6 Fall, (2009), s. 326-334; Mine Mengi, "Metin Şerhi, Tahlili ve Tenkidi Üzerine", *Divan Şiiri Yazıları*, Akçağ Yayınları, Ankara 2010, s. 75-84; Sadık Yazar, "*Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği*", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2011, s. 10-85; Ozan Yılmaz, *Gülistan Şerhi (Sudî-i Bosnevî)*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2012; Hatice Aynur vd., *Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları IX: Metin Hâlleri: Osmanlı'da Te'lif, Tercüme ve Şerh*, Klasik Yayınları, İstanbul 2014; Kenan Mermer, *Klâsik Şerh Geleneğinde Üslûğ Kasîde-i Bürde Örneği*, İz Yayıncılık, İstanbul 2018, s. 73-160.

Edebiyat tarihine bakıldığında şerhle ilişkili birçok farklı edebî türün olduğu görülmektedir. Bu türler arasında *tefsîr*, *te`vil*, *hâşiye*, *ta`lîk*, *telhîs* şeklinde adlandırılan türler yer almaktadır.² Ele alınan metne yönelik birbirlerinden farklı yöntem ve yaklaşım özelliklerine sahip bu türlerin temel amacı o metnin tamamını veya bir kısmını açıklamaktır. Şerhlerin yalnızca edebiyatla değil tarih, mitoloji, leksikoloji, belâgat, astroloji, stilistik gibi birçok araştırma alanıyla da doğrudan veya dolaylı bağlantısı vardır. Bu bağlantının sınırlarını şârihin şerh boyunca sürdürdüğü tutuma ve meşrûh eserin muhtevasına göre daraltmak ve genişletmek mümkündür. Türk edebiyatında kaleme alınan şerhlerin diğer bilim dallarıyla olan bağlantısı göz önüne alındığında şerh metinlerinin birer kültür tarihi hazinesi olarak ön plana çıktığı ifade edilebilir.

Türk edebiyatında yazılmış şerhlerin tasnifi meselesi belli bir zamana kadar göz ardı edilmiştir. Bu konu üzerine çalışan ilk araştırmacılardan biri Atabey Kılıç'tır. Atabey Kılıç "Dağılmış İncileri Toplamak: Şerh Tasnifi Meselesi" başlıklı yazısında şerhler üzerine bir tasnif yapmıştır. Bu tasnifi ana başlıklarıyla aşağıdaki şekilde göstermek mümkündür:

1. Şerh Metoduna Göre
  - 1.1 Geleneksel Şerh
  - 1.2 Hall-i Müşkilât ve Benzeri veya Tercümeyle Yakın Şerhler
  - 1.3 Modern Şerh
    - 1.3.1 Bilimsel Esaslı Teorik Zemine Dayalı Olanlar
    - 1.3.2 Geleneği Bazı Eklerle Devam Ettirenler
2. Şerh Edilen Eserin Manzum ya da Mensur Oluşuna Göre
  - 2.1 Manzum Eser Şerhleri
    - 2.1.1 Manzum Sözlük Şerhleri
    - 2.1.2 Divan Şerhleri
    - 2.1.3 Pendnâme Şerhleri
    - 2.1.4 Mesnevî Şerhleri
  - 2.2 Mensur Eser Şerhleri
    - 2.2.1 Belâgat Şerhleri
    - 2.2.2 Vasiyetnâme Şerhleri
    - 2.2.3 Hukuk/Mecelle Şerhleri
    - 2.2.4 Mantık
    - 2.2.5 Aruz

---

² Şerhin bu türlerle olan ilişkisi için bk. Abdülhamit Birışık, "Tefsîr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (DİA), XL, 2011, s. 290-294; Yusuf Şevki Yavuz, "Te`vil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (DİA), XLI, 2012, s. 28-31; İsmail Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz Şerh ve Hâşiye Meselesine Dair Birkaç Not*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2014, s. 21-24.

- 2.2.6 Hadis
- 2.2.7 Akâid/Kelâm
- 2.2.8 Fıkıh
- 2.2.9 Ferâiz
3. Şerh Edilen Eserin Diline Göre
  - 3.1 Arapça Eser Şerhleri
  - 3.2 Farsça Eser Şerhleri
  - 3.3 Türkçe Eser Şerhleri
4. Şerh Edilen Eserin Muhtevasına Göre
  - 4.1 Edebî Şerhler
    - 4.1.1 Mesnevî
    - 4.1.2 Divan
    - 4.1.3 Manzum Sözlük
    - 4.1.4 Kaside vb. Şiir Şerhleri
    - 4.1.5 Zafernâme
    - 4.1.6 Bostan
    - 4.1.7 Gülistan
    - 4.1.8 Pendnâme
  - 4.2 Dinî Eser Şerhleri
    - 4.2.1 Âyet
    - 4.2.2 Siyer
    - 4.2.3 Vasiyetnâmeler
    - 4.2.4 Gurer
    - 4.2.5 Dürer
    - 4.2.6 Besmele
    - 4.2.7 Kelime-i Tevhîd
    - 4.2.8 Esmâu'l-Hüsnâ
    - 4.2.9 Hadîs
    - 4.2.10 Akâid/Kelâm
    - 4.2.11 Fıkıh
    - 4.2.12 Ferâiz
  - 4.3 Tasavvufî Şerhler
  - 4.4 Diğer Bilimlerle Alâkalı Şerhler

4.4.1 Mantık

4.4.2 Belâgat

4.4.3 Aruz

4.4.4 Hukuk/Mecelle³

Atabey Kılıç'ın tasnifinin zeyli sayılabilecek bir başka tasnif de İsmail Güleç tarafından yapılmıştır. İsmail Güleç bu tasnifinde yalnızca *Mesnevi* şerhlerini ele alarak bir sınıflandırma ortaya koymuştur.⁴ Bu tasniflere bakıldığında şerhlerin ne kadar geniş bir yelpazede ve çok sayıda eser için kaleme alındığı görülmektedir.⁵

Edebiyat tarihimizde üzerine çok sayıda şerh yazılan eserlerden biri de manzum sözlüklerdir. Osmanlı eğitim-öğretim hayatının en önemli kaynaklarından biri olan manzum sözlükler bilhassa sıbyan mektepleri ve rüştiyelerde ders kitabı olarak okutulmuş ve ezberletilmiştir. Bu doğrultuda manzum sözlüklerin Osmanlı eğitim hayatındaki önemini ifade eden şu cümleler dikkate değerdir:

Yazma şeklinde bulunan manzum sözlüklerin bazılarının mecmualar içerisinde derlenmiş hâlde yazılmaları, yüzlerce kez istinsah edilmeleri ve bu türden yazmaların mebzûl miktarda bulunması; matbû olanların ise birçok defa basılması -söz gelimi Tuhfe-yi Vehbî'nin farklı tarihlerde 59 kez tab edildiği bilinmektedir- bu sözlüklere ne kadar rağbet edildiğini ve bu eserlerin eğitim-öğretim sistemi içinde her zaman başvuru olan eserler olduğunu kanıtlamaktadır. Aynı doğrultuda yazma veya matbu herhangi bir eserin nüshalarının mebzûl miktarda bulunması iki önemli durumun sonucu olabilir: Bunlardan birincisi bu eserlerin câmi, meşîd vb. ibadet edilen yerlerde okutulduğu, diğeri ise devrin eğitim-öğretim sistemi içinde mektep ya da medresede kullanılmış olduğudur.⁶

Manzum sözlükler yalnızca Türkçe-Farsça, Türkçe-Arapça ve Türkçe-Arapça-Farsça şeklinde hazırlanmamış, Osmanlı tebâsında yaşamını sürdüren farklı milletlerin etkisiyle Türkçe-Arnavutça, Türkçe-Rumca, Türkçe-Bulgarca, Türkçe-Boşnakça, Türkçe-Ermenice şeklinde iki dilli yazılmıştır. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Batı ile gelişen ilişkilerin tesiriyle Türkçe-Fransızca ve

³ Atabey Kılıç'ın şerh tasnifinin tamamı için bk. https://www.academia.edu/10069497/Da%C4%9F%C4%B1lm%C4%B1%C5%9F_%C4%B0ncileri_Toplamak_%C5%9Eerh_Tasnifi_Denemesi [Erişim tarihi: 11.11.2021].

⁴ Bk. [https://turkishstudies.net/turkishstudies?mod=tammetin&makaleadi=&makaleurl=1719587202_g%C3%BCle%C3%A7is%20mail1683\(D%C3%BCzeltme\).pdf&key=14136](https://turkishstudies.net/turkishstudies?mod=tammetin&makaleadi=&makaleurl=1719587202_g%C3%BCle%C3%A7is%20mail1683(D%C3%BCzeltme).pdf&key=14136) [Erişim tarihi: 11.11.2021].

⁵ Türk edebiyatında yazılmış şerhler ve meşrûh eserlerle ilgili genel bir değerlendirme için bk. Seyit Yavuz, *Mehmed Lebîb Efendi'nin Tuhfe-yi Vehbî Şerhi: Müntehab-ı Lebîb (İnceleme-Metin-Tıpkıbasım)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2021, s. 15-22.

⁶ *Agt.*, s. 29-30.

Türkçe-Almanca gibi Batı dillerinde de manzum sözlükler te'lif edilmiştir.⁷ Manzum sözlük yazımı özellikle XVI. yüzyılda İbrahim Şâhidî'nin kaleme aldığı *Tuhfe-yi Şâhidî*'den sonra daha çok revaç bulmuş, birçok şair tarafından manzum sözlükler kaleme alınmıştır. Bu manzum sözlüklerden bazıları İbrahim Şâhidî'nin *Tuhfe-yi Şâhidî*'sine nazire olarak yazılmıştır.

Tuhfe-yi Şâhidî hem en çok rağbet gören manzum sözlüklerden biri olmuş hem de zamanla üzerine en çok şerh yazılan manzum sözlük hâlini almıştır. Bugünkü bilgilere göre *Tuhfe-yi Şâhidî* üzerine kaleme alınan şerhlerin sayısı kırka yaklaşmaktadır. Manzum sözlüklerin mekteplerde ders kitabı olarak okutulması, şârihlerin *Tuhfe-yi Şâhidî*'yi onlarca kez şerh etmelerinde etkili olmuştur.

Bugünkü bilgilere göre *Tuhfe-yi Şâhidî*'den sonra en çok şerh edilen manzum sözlük Sünbülzâde Vehbî tarafından kaleme alınan ve ilk baskısı 1798'de yapılan *Tuhfe-yi Vehbî*'dir. Yusuf Öz'ün "Tuhfe-yi Vehbî Şerhleri" başlıklı yazısında bu şerhlerin sayısı 4 olarak görülmektedir. Bu şerhlerden Ahmet Hayâtî ve Mehmed Lebîb'in kaleme aldığı şerhler günümüze ulaşmıştır. Fakat Yesârîzâde Mustafa İzzet ve Baba Dağlı'nın yaptığı şerhler çeşitli kaynaklarda zikredilmesine rağmen bugün bu şerhlerin herhangi bir nüshası tespit edilememiştir. Ayrıca Çelebizâde Ali İlmî de *Nazm-ı Bedî* isimli Türkçe-Farsça manzum sözlüğünde *Tuhfe-yi Vehbî* için bir şerh yazdığını zikretmiş fakat bu eserin de günümüze kadar herhangi bir nüshası tespit edilememiştir.

Tuhfe-yi Vehbî'nin yukarıda zikredilen şerhleri dışında Seyyid Abdurrahman el-Fâzıl tarafından yazılmış, müsvedde hâlinde bulunan bir şerhi daha vardır.⁸ Ayrıca şârihi tam olarak bilinmeyen fakat bazı karineler vasıtasıyla tahmin edilebilen bir *Tuhfe-yi Vehbî* şerhinin de Hamdî isimli bir müellife ait olduğu düşünülmektedir. Aşağıda Hamdî'nin *Tuhfe-yi Vehbî* şerhinin nüsha tavsifi yapıлып şârihin şerh metodu üzerinde durulacak, şerh kaynakçası zikredilecek ve eserin 1b-9b varaklarının çevriyazısı verilecektir.

1. Hamdî'nin Tuhfe Şerhi

1.1. Nüsha Tavsifi

Hayatı hakkında herhangi bir bilgi bulunmayan ve Hamdî isimli bir şârih tarafından te'lif edildiği düşünülen bu eser Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Mehmed Âsım Bey Koleksiyonu'nda 34 Ma 682 demirbaş numarası ile Ahmed Hayâtî-yi Elbistânî'nin şerhi olarak

⁷ Manzum sözlüklerle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Atabey Kılıç, "Klâsik Türk Edebiyatında Manzum Sözlük Yazma Geleneği ve Türkçe-Arapça Sözlüklerimizden Sübha-i Sibyan", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (2006), s. 65-77; Atabey Kılıç, *Mustafa bin Osman Keskin Manzume-i Keskin*, TDK Yayınları, Ankara 2009, s. 13-19; Yusuf Öz, *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*, TDK Yayınları, Ankara 2010; Ahmet Tanyıldız, *Mes'ûd Lutfî Efendi Tuhfe-yi Lutfî (Türkçe-Farsça Manzum Sözlük)*, Akademi Kitaplar Yayınevi, İstanbul 2013, s. 9-17; Güler Doğan Avarbek, "Dillerinden Biri Türkçe Olan Manzum Sözlükler Üzerine Yapılan Çalışmalar Bibliyografyası", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 21, (2018), s. 85-114; Atabey Kılıç, "Manzum Sözlükler Üzerine Genel Bir Değerlendirme", *200 Yıl Sonra Mütercim Âsım ve Türkiye'de Sözlük Çalışmaları*, Gazi Kültür A.Ş. Yayınları, Gaziantep 2021, s. 183-196; Seyit Yavuz, *agt.*, s. 23-60.

kaydedilmiştir. Fakat bu eser Hayâtî'nin kaleme aldığı şerhle mukayese edildiğinde tamamen farklı bir eserle karşılaşılmaktadır. Özellikle manzum sözlük şerhlerinin kütüphane kataloglarına genellikle *Tuhfe Şerhi* veya *Şerh-i Tuhfe* biçiminde kaydedilmiş olması, farklı müellifler tarafından aynı eser üzerine yazılan manzum sözlük şerhlerinin kataloglanmasında bu tür karışıklıklara veya yanlışlıklara sebep olmaktadır.

Herhangi bir müellif kaydı bulunmayan eserin temmet kaydından yalnızca hangi tarihte yazıldığı öğrenilmektedir. Bu şerhin müellif nüshası olduğunu gösteren en önemli delillerden biri asıl metinde üzeri çizilip düzeltilen ve sayfa kenarlarına dercedilen minhuvât ve sahh kayıtlarıdır. Şerh baştan sona tarandığında yalnızca 8b varağındaki derkenarın altında yer alan “Hamdî” ismi anlaşılır bir şekilde okunmaktadır. Bu derkenarda bulunan kayıtla şerhin sonunda yer alan temmet kaydının aynı kaleminden çıktığı göz önünde tutulursa, eserin müellifinin “Hamdî” ismindeki biri olduğu sonucuna varılabilir.⁹ Bu şerhin müellif nüshası olduğunu düşündüren bir başka husus da bazı varaklarda (443a, 448a, 467a) şerh edilmek için hazırlanan fakat boş bırakılan madde başı kelimelerdir. Şârihin bu kelimeleri sürh mürekkeple daha sonra açıklama yapmak için hazırladığı anlaşılmaktadır. Zikredilen bu değerlendirmeler bu şerhin kuvvetle muhtemel müellif nüshası olduğunu göstermektedir.

Toplamda 502 varak olan eserin bazı varakları boş bırakılmıştır. Baştan sona aynı yazı karakterini sürdüren ve sayfaların kullanımı muntazam olan eserin son varaklarında bir düzensizlik göze çarpmaktadır. Örneğin ilk varaklarda düzenli bir şekilde takip edilebilen müş'ir/reddâdeler sonraki varaklarda gelişigüzel yazılmış veya hiç yazılmamıştır. Eserin nüsha tavsifini şu şekilde yapmak mümkündür:

Baş: Kıt'a-yı Şer'iyye Der Harf-i Elif Ez İbtidâ

Fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün

Hakkın ismi Şîzer ü Şebzîr ü Yezdân [u] Hüdâ

Yaradıcı Āferînde Büzürgî Kibriyâ

Sonu: Begûy, Kâf-ı Fârsile fi'l-i emrdir. Türkçe söyle, 'Arabî'de kul. Maşdarı goften, söylemek ma'nâsına...

Temmet: Elhamdülillâh, fi 11 Leyle-i se-şenbe, Ramazân, sene 1209.¹⁰

⁸ Seyyid Abdurrahman el-Fâzıl'ın *Tuhfe-yi Vehbî* şerhi üzerine devam eden bir çalışmamız bulunmaktadır.

⁹ Hamdî isimli şârihin kim olabileceği ile ilgili değerlendirme için bk. Seyit Yavuz, *Mehmed Lebib Efendi'nin Tuhfe-yi Vehbî Şerhi: Münteheb-ı Lebib (Inceleme-Metin-Tıpkıbasım)*, s. 79-80.

¹⁰ Eserin temmet kaydı doktora tezimizde bir rakamın hatalı yazımından dolayı 1309 olarak kaydedilmiştir. Ayrıca eserin 281. varaa kadar olan kısmı fi 7 Receb Çehârşenbe, sene (1209) tarihinde tamamlanmıştır. Buradan anlaşıldığına göre bu şerh üç

Cilt: Kahverengi, miklepsiz.

Kâğıt: Cedit, nohudî kâğıt.

Yazı: Rik'a, satır sayısı muhtelif. Kıt'a başlıkları ve bu başlıkların vezinleri ile madde başı kelimeler sürh mürekkeple, asıl metin siyah mürekkeple yazılmıştır.

1.2. Şârihin Şerh Metodu

Türk edebiyatında kaleme alınan şerhlerin müellifleri, şerhin hitap ettiği okuyucu kesimini de göz önüne alarak şerhlerinde farklı metotlar takip etmişlerdir. Araştırmacılar tarafından çoğu zaman *geleneksel şerh* tabiriyle ifade edilen metot, şârihin ele aldığı eserde geçen kelimeleri bir filolog titizliğiyle ele almasıdır. Şârih bunu yaparken bu kelimelerin nasıl okunmaları gerektiğini hareke kayıtlarıyla göstererek gramer açıklamaları ve örneklerle belirtir. Ardından ele alınan kelimenin şerh edilen metindeki anlamına uygun olarak Arap, Fars veya Türk edebiyatlarından seçilen istişhat beyitlerine yer verilir ve belâğatin me'ânî, beyân ve bedî' başlıkları altında incelenen söz ve anlam sanatları varsa bunlar izah edilir. Eğer şerh edilen metinde ele alınan kelimelerin birkaç nüshada farklı rivayetleri varsa bunlar da şârihler tarafından dile getirilir ve hangi rivayetin doğru olması gerektiği üzerine de görüşler ortaya koyulur. Bu metot edebiyat tarihimizdeki birçok şerh için takip edilen ortak yoldur, denilebilir.

Bu metodun dışında bazı şerhler vardır ki bunlar da araştırmacılar tarafından *tercümeye yakın şerh* veya *modern şerh* tabiriyle isimlendirilmişlerdir. *Tercümeye yakın şerhlerde* genellikle farklı dillere ait olup şerh edildiği düşünülen manzum veya mensur bölümler Türkçeye tercüme edilir ve kısa açıklamalar yapılır. *Modern şerh* uygulamaları ise daha çok cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren başlamış olmakla birlikte bazı eklerle günümüze kadar gelmiştir. Bu tür şerhlerde bilhassa edebiyat tarihi araştırmacıları bir şairin gazel ya da kaside türünden bir şiirini ele alarak yapısalılık, gösterge bilimi, anlam bilimi, stilistik vb. kuramlarından yararlanarak incelemeye çalışmışlardır.¹¹

Hamdî *Tuhfe-yi Vehbî*'yi beyit beyit şerh etmiştir. Diğer *Tuhfe-yi Vehbî* şerhlerinden farklı

---

ayların başında yazılmaya başlanmış, sonunda ise tamamlanmıştır.

¹¹ Bu şerh türünün zikredilmesi gereken en önemli örneklerinden biri ve diğer birçok çalışmaya da örnek teşkil eden eser, Cem Dilçin tarafından hazırlanan "Fuzûlî'nin Bir Gazelinin Şerhi ve Yapısal Yönden İncelenmesi" başlıklı yazıdır. Aynı doğrultudaki diğer çalışmalar için bk. Dursun Ali Tökel, "Ontolojik Analiz Metodu ve Bu Metodun Bâkî'nin Bir Gazeline Uygulanışı", *Yedi İklim Dergisi*, 74 (1996), s. 53-59; Dursun Ali Tökel, "Bir Gazel Anlambilimle Nasıl Anlaşılır?", *Dergâh Dergisi*, 150 (2002), s. 10-23; Yasemin Ertek Morkoç, "Hâfız-ı Şîrâzî'nin Bir Gazelini Yapısal Yönden İnceleme Denemesi", *Dergâh Dergisi*, 16/190 (2005), s. 17-20; Cem Dilçin, "Stilistik Açından "Öncelemeler" ve Fuzulî'nin Şiirlerinde "Yüklem Öncelemesi"", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 1, (2008), s. 41-94; Yavuz Bayram, "Divan Şiiri Metinlerinin Ontolojik Tahlili Üzerine", *Prof. Dr. Abdülkadir Karahan Anısına Uluslararası Divan Edebiyatı Sempozyumu*, Beykoz Belediyesi Yayınları, İstanbul 2008, s. 167-182; Ömer İnce, "Hâfız'ın Bir Gazeline Modern Yaklaşımla Açıklama (Şerh/Tahlil) Uygulama Denemesi", *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 4/6 Fall, (2009), s. 251-274; Fatih Sona, "Necâfî Bey'in Garîb Redifli Gazelinin Ontolojik Analiz Metoduyla İncelenmesi", *Sosyal Bilimler Dergisi (The Journal of Social Sciences)*, 5/22, (2018), s. 131-142; Ulaş Bingöl, "Ontolojik

olarak *Tuhfe-yi Vehbî*'nin 93 beyitlik mesnevî nazım şekliyle yazılmış ve mukaddime olarak nitelendirilebilecek bölümü ile 201 beyitlik *Mesnevî der Istilâhât-ı Acem* başlıklı bölüm şerh edilmemiştir. Buna ek olarak *Tuhfe-yi Vehbî*'nin kaleme alındığı tarih beytini içeren 5 beyitlik tarih manzumesi de şerhe dahil edilmemiştir. Böylece eserin, toplamda 583 beytinin şerh edildiği anlaşılmaktadır.¹²

1.2.1. Kelimelerin Hareke Kayıtlarıyla Birlikte Nasıl Okunmaları Gerektiği

Bilhassa geleneksel şerhlerin birçoğunda kullanılan yöntemlerden biri şerh edilen kelimelerin hareke kayıtlarıyla beraber nasıl okunmaları gerektiğinin açıklanmasıdır. Bu yöntemin en önemli faydalarından biri izah edilen kelimenin Türkçedeki galat şekilleriyle değil asıl dildeki karşılıklarıyla zikredilmiş olmasıdır. Bu yöntemin bir diğer faydası da Arap harfli yazılışları aynı fakat anlamları farklı olan *âlem - âlim, ne - nüih, gül - küll, bir - ber, felek - fülk, melek - mülk, genc - künc* gibi kelimelerin meşrûh metinde hangi anlamlarıyla kullanıldıklarının şârihler tarafından bildirilmesidir.

Hamdî *Tuhfe-yi Vehbî*'de geçen *güşedür künc ü hazîne oldı genç / nev-civân şol kimsedür kim ola genc* beytini aşağıdaki şekilde şerh ederek *künc* ve *genc* kelimelerini şu şekilde izah etmiştir:

“**Künc** zamm-ı kâf-ı ‘Arabî ve sükûn-ı nûn ve cîm-i ‘Arabî ile Türkçe bucağ, köşe gibi. Meşelâ eviñ ve ğayrîñ köşesine peygüle dahı dirler. ‘Arabî’de zâ-yı hevvez ile zâviye ve zâviye dirler. Cem’i zevâyâ gelür. **Genc** feth-i kâf-ı Fârsî, sükûn-ı nûn ve cîm-i ‘Arabiyye ile iki ma‘nâyadır. Evvel Türkçe ğazîne dirler. ‘Arabî’de dahı ğazinedir. Sâniyen şol defîneye dirler ki beğâyet çok ola. ‘Arabî’de kenz dirler kâfiñ fethi ve nûnuñ sükûnuyla.” (Hamdî Şerhi, vr. 82b)

Örnekte görüldüğü gibi Arap harfleriyle yazılışları aynı fakat anlamları farklı olan kelimeler hem Türkçedeki hem de Arapça ve Farsçadaki karşılıkları ve hareke kayıtlarıyla birlikte verilerek açıklanmıştır.

1.2.2. İzah Edilen Kelimelerin Diğer Dillerdeki Karşılığı

Geleneksel şerhlerin ortak yönlerinden biri de şerh edilen kelimelerin diğer dillerdeki karşılıklarının verilmesidir. Bu yöntem öncelikle okuyucuya şerh edilen kelimenin kendi dilindeki karşılığını göstermektedir. Bunun yanı sıra ele alınan kelime Arapça ve Farsçadaki birçok karşılığıyla birlikte aktarılmaktadır. Böylece şerhi okuyanlar izah edilen kelimenin anlamını üç dilde de görme

fırsatı bulurlar. Bu durumun bilhassa aynı kelimenin farklı dillerdeki karşılıklarıyla birlikte öğrenilerek akılda kalıcılığı kolaylaştırdığı dile getirilebilir.

Hamdî *Tuhfe-yi Vehbî*'de yer alan *kûh tağ yüce bülend ü yokışa dindi firâz / deşt ü hâmûn ovadır şîb iniş alçak pest* beytini şerh ederken *kûh*, *bülend* ve *firâz* kelimeleri üzerine şu açıklamaları yapmıştır:

“**Kûh** zamm-ı kâf-ı ‘Arabî ve sükûn-ı vāv ve izhâr-ı hâ ile Türkçe tağ ma‘nâsıdır ki yeryüzününün mîhîdir. ‘Arabî’de cebel dirler.” (Hamdî Şerhi, vr. 60a)

“**Bülend** zamm-ı bâ-yı muvaḥḥade ve feth-i lâm ve sükûn-ı nûn ve dâl-i mühmele ile Türkçe yüce ma‘nâsına ki muḳâbili pestdir. ‘Arabî’de feth-i zâ ile zemḥ ve mürtefi‘ ma‘nâsına ve yüksek ma‘nâsına da gelür. ‘Arabî’deki ‘âlî gibi.” (Hamdî Şerhi, vr. 60a)

“**Firâz** kesr-i fâ ve feth-i rā-yı mühmele ve elif ve zâ-yı hevvez ile Türkçe yoḳuşdur ki zıddı inişdir. ‘Arabî’de bi‘l-feteḥât ile ‘aḳabe.” (Hamdî Şerhi, vr. 60a)

Örneklerde görüldüğü gibi kelimelerin yalnızca Türkçedeki karşılıkları değil diğer dillerdeki karşılıkları da zikredilmiştir.

1.2.3. Gramer Kurallarının Örneklerle İzah Edilmesi

Hamdî, *Tuhfe-yi Vehbî*'de yer alan beyitlerde gerektiğinde gramerle ilgili kısa açıklamalara yer vermiş, bu açıklamalarını da Türkçedeki bazı örneklerle kuvvetlendirme yolunu tercih etmiştir. Farsçada kullanılan mâzî ve muzârî fiillerin Türkçe ve Arapçadaki birebir karşılıkları veya bazı Farsça eklerin Türkçede hangi eklere karşılık geldiği gösterilmiştir. *Tuhfe-yi Vehbî*'de geçen *Gülzâr gülistân gülü çok yer dahı gülşen / Di çayıra merg u ter ü tâze ise şâd-âb*¹³ beytinin şerhinde *gülzâr* ve *gülistân* kelimeleri için şu açıklamalar yapılmıştır:

“**Gülzâr** zamm-ı kâf-ı Fârsî ve sükûn-ı lâm ve feth-i zâ-yı mu‘ceme ve ba‘de‘l-elif rā-yı mühmele ile gülistân ma‘nâsıdır ki gülî çok yere ıtlâk olunur. Gül ḥuşûşiyetle ma‘rûf verd ma‘nâsıdır. Ammâ ‘Acem’de her çiçeğe gül derler. Gerek ağacda gerekse yerde olsun muḥlaḳ gül zikr olduğda murâd ma‘rûf güldür. Āḥar çiçek ḳaşd olduğda gül-i nesrîn ve gül-i ḥîrî, gül-i sūrî, gül-i lîmûn ve gül-i bādām ve gül-i şeftâlû dirler. ‘Alâ hâze‘l-ḳıyâs lafz-ı zâr sitân gibidir. Belki

¹² *Tuhfe-yi Vehbî* üzerine yapılan şerhlerle ilgili çalışmalar için bk. Zehra GümüŖ, “Klasik Türk Edebiyatında Manzum Sözlük Şerhleri”, *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 2/4 Fall, (2007), s. 423-431; Yusuf Öz, “Tuhfe-yi Vehbî Şerhleri”, *İlmî AraŖtırmalar*, 5, (1997), s. 219-232.

ma'nalarına karıbdır. Meşelâ çemenistân derler çemenzâr da derler. Nihâyetü'l-emr zâr ism-i cāmiddir. Şol ma'nâdan 'ibâretidir ki Türkî'de âhır-ı kelimeye –lik ilhâk itmekle ta'bir iderler. Meşelâ kiştâr ekinlik ve lâlezâr lâlelik ve gülzâr güllük ve emşâlleri..." (Hamdî Şerhi, vr. 31b)

"**Gülistân** ism-i mürekkebdir gül ile sitândan. Gül ma'lûm. Sitân zamânla mekân ortasında müsterek zarfî ismidir. Zamân murâd olan yerde isti'mâl olunur." (Hamdî Şerhi, vr. 31b)

Tuĥfe-yi Vehbî'de yer alan *Dâd-res irişen imdâd için irişdi resîd / Ya'ni kurtardı rehânîd ü halâs oldı berest* beytinde geçen *rehânîd* kelimesi içinse şu açıklamalar yapılmıştır:

"**Rehânîd** feth-i râ-yı mühmele ve feth-i hâ-yı hevvez ve elif ve kesr-i nûn ve sükûn-ı yâ-yı taĥtânî ve dâl-i mühmele ile fi'l-i mâzî-yi müfreddir. Kurtardı ya'nî ĥalâş itdi ma'nâsına. 'Arabî'de tef'îl bâbında olarak ĥallaşa derler. Maşdarı rehânîden kurtarmak ya'nî ĥalâş itmek ma'nâsına ki 'Arabî'de taĥlîş derler." (Hamdî Şerhi, vr. 58a)

1.2.4. Derkenarlara Kaydedilen İstişhat İfadeleri/Beyitleri

İstif'âl bâbında Arapça bir kelime olan istişhat kelimesi, sözlükte "şahit getirme, tanıklığına müracaat etme, tanık gösterme" gibi anlamlarla kullanılmaktadır. İstişhat bilhassa tefsîr, hadîs vb. dinî ilimlerde kullanılan, âyet ve hadîslerde geçen anlaşılması zor kelimeler için başvuru bir yöntemdir. Bu yöntem zamanla şârihler için de müracaat edilen bir yol olmuş, şerhlerde anlamı açıklanan kelimelerin kimi zaman beyitlerle tanık gösterilerek desteklenmesi hususunda kimi zaman da izah edilen kelimelerin yer aldığı sözlükler zikredilmek sûretiyle faydalanılmıştır.

İstişhat ifadeleri/beyitleri bazen şerh metinlerinin içerisine bazen de derkenarlara kaydedilmiştir. Hamdî şerhinde istişhat edilen beyit veya sözlükler derkenarlara kaydedilmiş, beyitlerden tanık gösterilmişse beytin hangi şaire ait olduğu genellikle belirtilmiştir. Herhangi bir kelimenin izahı derkenara yapılmışsa da açıklamanın sonunda hangi sözlükten yararlanılmışsa o sözlüğün herkesçe bilinen/alem olan ismi zikredilmiştir.

İstişhat edilen beyitlerin kahir ekseriyeti Fars şairlerinin eserlerinden seçilmiştir. Bunun kuvvetle muhtemel sebebi şerh edilen metnin Türkçe-Farsça bir manzum sözlük olmasıdır. İstişhat edilen beyitlerin şairleri arasında Sâ'ib-i Tebrizî, Hazret-i Mevlânâ, Hâce Hâfız, Mîr Nazmî, Ebu'l-Me'ânî, Şeyh Sa'dî, Mevlânâ Urfî, Hâce Selmân isimleri yer almaktadır. Tanık gösterilen lügatler ise şerh kaynakçası bölümünde zikredeceğimiz ve zahriye kısmına da dercedilmiş olan *Şerefnâme*,

¹³ Bu beyit Hamdî şerhinde "Gülzâr u gülistân güli çok yer daĥı gülşen / Daĥı çayıra merĥ u ter ü tâze ise şâd-âb" şeklinde

Düstûru'l-Amel, Ni'metullâh isimli bazı lügatlerdir.

Hamdî'nin istişhat beyitlerine örnek olması hasebiyle bir beytin şerhine ve kullanılan tanıklara yer vermek faydalı olacaktır. *Tuhfe-yi Vehbî*'de yer alan *böyle çünîn öyle çünân çün gibi / çîst nedür ân o niçün çerâ* beyti için şârih şu izahlara ve tanıklara yer vermiştir:

Şerh ¹⁴	İstişhat Beyti
Çünîn zamm-ı cîm-i Fârsile böyle ve buncılayın ma'nâsına. Aşlı çün îndir. Tahffifen vâv ile elif hâzîf olunmuştur. (Hamdî Şerhi, vr. 24b)	Hâce Selmân Tâ cihân bûd <i>çünîn</i> bûd çünîn hâhed bûd Heme râ 'âkıbet-i kâr hemîn hâhed bûd ¹⁵
Çünân zamm-ı cîm-i Fârsile öyle ve ancılayın ma'nâsına. Aşlı çün ândir. Telaffuzda tahffifen vâvî hâzîf olup işbâ'-ı zamme ile isti'mâl olunur. Murâd ma'nâ-yı teşbîhi ifâde ider. (Hamdî Şerhi, vr. 24b)	Ebu'l-Me'ânî <i>Çünân</i> mestem çünân mestem çünân mest Nemîdânem zi hûd nîstem ü ger hest ¹⁶
Çün cîm-i Fârsî'niñ zammı ve vâv-ı ma'rûfla keyfiyyetden su'âle maşşûsdur. Nice dimek ma'nâsına ki 'Arabca keyfe dirler. Gâhî edât-ı râbîta ilhâkıyla çünest dirler ve her nice dimek ma'nâsına her çün dirler. (Hamdî Şerhi, vr. 24b)	Hâce Hâfız Zi girye merdüm-i çeşmem nişeste der hûnest Bebîn ki der talebet hâl-i merdümân çünest ¹⁷
Çîst kesr-i cîm-i Fârsile Türkçe nedir. Çi ile edât-ı râbîta olan estden mürekkebdir. Çi mu'tlak râbîta edâtıdır. Muttaşıl olsa hâ-yı resmî yâya münkaleb olur ve dahı edât-ı istifhâmdır. Karîne-i hâliyye ile ma'nâsı ma'lûm olur. (Hamdî Şerhi, vr. 24b-25a)	Hâce Hâfız Düş ez mescid süy meyhâne âmed pîr-i mâ <i>Çîst</i> yârân-ı tarîkat ba'd ez îñ tedbîr-i mâ ¹⁸

Hamdî'nin hem şerh etme hem tanık gösterme noktasında dikkat çeken en önemli hususlardan biri 17. yüzyılın önemli nâzım ve nâsirlerinden Şu'ûrî Hasan Efendi'nin *Ferheng-i*

kayıtlıdır.

¹⁴ Tablo, Hamdî şerhinden hareketle tarafımızca oluşturulmuştur.

¹⁵ Dünya var oldukça böyleydi, böyle de olacak. Herkesin işinin sonu böyle olacak.

¹⁶ Öyle sarhoş, öyle sarhoş, öyle sarhoşum ki var mıyım yok muyum farkında değilim.

¹⁷ Ağlamaktan gözüme kan oturdu. Bak ki seni talep eden insanların hâli nice oluyor!

¹⁸ (Ey) yol dostları! Dün gece pîrimiz mescitten çıkıp doğruca meyhâneye gitti. Bu hâlden sonra çâremiz nedir?

Şu'ûri (*Lisânu'l-Acem*)¹⁹ isimli eserine sıklıkla başvurmuş olmasıdır. Öyle ki yukarıda yer alan istihsat beyitlerinin tamamı ve şerhte yer alan ifadelerin bir kısmı *Ferheng-i Şu'ûri*'den faydalanılarak yazılmıştır.²⁰

1.2.5. Şerh Kaynakçası

Türk edebiyatında yazılan şerhlerde kullanılan kaynakları tarihî, edebî, dinî, ilmî vb. başlıklar altında toplamak mümkündür. Şerhlerde kullanılan kaynakların sayısının artması, şârihin yaptığı açıklamaların daha geniş olmasına imkân sağlamaktadır.²¹ Şârihlerin kullandığı kaynakların başında hiç şüphesiz sözlükler gelmektedir. Sözlüklerin ardından da izah edilen kelimelere tanık göstermek için kullanılacak şiirler için divanlar, şiir mecmuaları veya antolojiler dikkat çekmektedir.

Hamdî'nin kullandığı kaynaklar yukarıda da dile getirildiği gibi zahriyeye kaydedilmiştir. Zahriyedeki eserlerin kaynak olarak kullanıldığı şârihin sahh kayıtlarının altına düştüğü eser isimlerinden anlaşılmaktadır. Zahriyede kullanılan eser veya müellif isimleri sırasıyla şunlardır: *Düstûr-ı Şu'ûri*²², *Nevâdirü'l-Emsâl*²³, *Mecmû'a*, *Mevlânâ Şu'ûri*, *Müşkilât*²⁴, *Şeyh-i Yakîn Acem*, *Tuhfetü'l-Emsâl-Hüsâmî*²⁵, *Düstûrü'l-Amel-Riyâzî*, *Ferâidü'l-Edeb*, *Şerefnâme*, *Ferheng-i Cihângîrî*, *Uknûm-ı Acem*²⁶, *Maktel-Ebu'l-Mefâhir*²⁷, *Ferheng-i Şu'ûri*, *Keşfü'l-Lüga*²⁸, *Esterâbâdî*, *Kütübü'l-Fıkh*, *Et-Te'vilât*, *Ferâidü'l-Âdâb*, *Kalâidü'l-Etrâb*, *Kitâb-ı Şehrî (vii) Gülî*²⁹, *Ni'metullâh*, *Deşîşe*³⁰, *Ferheng-i Nûreddîn-i Cihângîrî*, *Sürûrî-yi Acem*, *Şeyh Âgâh-ı Âmidî*, *Sürûrî-yi Kâşânî*, *Mecmû'a-yı Urfî*, *Sürûrî-yi Kâşânî*, *Mecmû'a-yı Azmîzâde*, *Mecmû'a-yı Hâletî*, *Esterâbâdî*, *Müfredât*, *Ferheng-i Esterâbâdî* ve *Bedreddîn*.³¹

¹⁹ Karşılaştırma yapabilmek için bk. Ozan Yılmaz, *Lisânu'l-Acem Ferheng-i Şu'ûri-Hasan Şu'ûri Efendi*, C. 2, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2019, s. 1492-1493.

²⁰ 17. yüzyıldan sonra yazılmış manzum sözlük şerhlerinin birçoğu incelenmek suretiyle istihsat beyitleri üzerine yapılacak bir araştırmada *Ferheng-i Şu'ûri*'den aktarılan beyitlerin oranının oldukça yüksek çıkacağı muhtemel görülmektedir. Bilhassa *Tuhfe-yi Vehbî* üzerine yapılan şerhlerden Ahmet Hayâtî, Mehmed Lebîb ve Hamdî'nin incelenen bu şerhi göz önüne alınırsa bu tespitin doğruluğu müşahede edilmiş olur.

²¹ Şerhlere kaynaklık eden eserlerle ilgili bazı önemli çalışmalar için bk. Abdülkadir Dağlar, "Vassâf Tarihi Şerhinden Hareketle Şerh Kaynakları Meselesi", *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 2/4 Fall, (2007), s. 293-307; Ozan Yılmaz, "Şârihin Kütüphanesinden: Bosnalı Ahmed Südî'nin Gülistân Şerhinde Kullandığı Kaynaklar", *ESTAD Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 1/1, (2018), s. 187-202.

²² Riyâzî'nin Farsçada yer alan atasözleri ve deyimleri inceleyen *Düstûrü'l-Amel* isimli eserine, Hasan Şuûrî tarafından yapılan zeyldir.

²³ Mîrek Muhammet Nakşebendî tarafından kaleme alınmış Farsça-Türkçe bir eserdir. Eserde atasözleri ve deyimler bazı İran şairlerinin şiirlerinden örnekler gösterilerek açıklanmıştır.

²⁴ Abdülkadir el-Bağdâdî'nin *Müşkilât-ı Lugat-ı Şehnâme* adlı eseridir. Firdevsî'nin *Şehnâme*'sinde geçen ve anlaşılması zor beyitler ele alınmıştır.

²⁵ Edirneli Dervîş Hasan Hüsâmî tarafından XVII. yüzyılda yazılmış Farsça-Türkçe meseller sözlüğüdür.

²⁶ Müellifi bilinmeyen ilk Farsça-Türkçe sözlüktür ve kendisinden sonra kaleme alınmış çok sayıda sözlük ve şerh için de kaynak olarak kullanılmıştır.

²⁷ Ebu'l-Mefâhir er-Râzî'nin *Maktelü's-Şühedâ* isimli maktel türündeki Farsça eseri.

²⁸ Zemahşerî'nin *Ferheng-i Keşfü'l-Lüga* adlı eseridir. Bu eser de çok sayıda sözlük ve şerhe kaynaklık etmiştir.

²⁹ Mîrek Muhammet Nakşebendî'nin İranlı şairlerin meclislerde tartıştıkları beyitleri ve yazılı sebeplerini açıklayan, bazılarını da hikâyeleriyle nakleden bir eserdir.

³⁰ Amasyalı Mehmet Efendi'nin *Tuhfetü's-Seniyye ilâ Hazreti'l-Hasaniyye* ismiyle 1580 tarihinde hazırladığı Farsça-Türkçe sözlüktür.

³¹ Bazı eser veya müellif isimleri iki kez geçmesine rağmen şârihin kayıt sırasını bozmamak amacıyla aynen nakledilmiştir.

2. Metin

Kıf'a-yı Şer'iyeye Der Harf-i Elif Ez İbtidâ

Fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün

Haqqın ismi Şîzer ü Şebzîr ü Yezdân [u] Hudâ

Yaradıcı Āferînde Büzürgî Kibriyâ

[1b] Şîzer kesr-i şîn-ı mu'ceme, sükûn-ı yâ-yı tahtânî ve feth-i zâl-i mu'ceme ve sükûn-ı râ-yı mühmele ile 'Arabî'de Allâh ism-i şerîfi gibi ism-i zât-ı müstecmi'-i [2a] cemî'ü's-şifâtdır. Kaç'â gayra itlâkı câ'iz degildir. Vāv harf-i 'atf. Şebzîr feth-i şîn-ı mu'ceme, sükûn-ı bâ-yı muvaḥḥade ve kesr-i zâl-i mu'ceme ve sükûn-ı yâ-yı tahtânî ve râ-yı mühmele ile bu daḥı Ḥazret-i Bârî Te'alâ'nın esmâ-yı şerîfesindedir. Allâh ism-i şerîfi gibi. Vāv harf-i 'atf. Yezdân feth-i yâ-yı huṭṭî ve sükûn-ı zâ-yı mu'ceme ve feth-i dâl-i mühmele ve elif ve nûn ile Fârsî'dir. 'Arabî'de Ḥâlîk ism-i şerîfi ma'nâsına. Bu maḥalde bir vāv-ı 'atıfa daḥı muḳarrerdir. Hudâ zamm-ı hâ-yı mu'ceme ve feth-i dâl-i mühmele ve elif ile ba'dehu yâ ve yâsız hümây ve hümâ gibi Vâcibü'l-Vücûd'un 'alem-i ḥâşşıdır. Aşlı âyende-i ḥoddur. Ma'nâ-yı terkîb kendi zâtından gelici ma'nâsınadır ki gayrıdan müstefâd degildir. Ba'dehu vaşfiyyetinden ismiyyete nakl için muzâfun ileyhi taḳdîm idüp ḥoduñ vâvını ve âyendeden nûn ve dâl ve hâyı ḥazf idüp Ḥudây didiler ki gayra itlâkı kaç'â şaḥîḥ degildir. Meger ki ma'nâ-yı luğavîsi cihetiyle ola ki izâfet ile itlâk olunur. Ket-ḥudâ ve ḥâne-ḥudâda olduğu gibi. Nitekim 'Arabî'de rabbü'l-beyt dinür. Türkçe ev ıssı [2b] dimek olur. Cenâb-ı celle şânuhu ḥazretlerine 'Acem'in Ḥudâ didüğünüñ ma'nâsı lafz-ı müfred olduğu ḥâlde 'Arabî'de olan Rabb ma'nâsıdır. Pes bu maḥalle gelince bu dört luğat Ḥaḳ Te'alâ'nın ism-i şerîfi olup Ḥaḳq'ın ismi ile tercüme olunmuş. Lafz-ı Ḥaḳq daḥı 'Arabî'dir. Bu daḥı 'azze şânuhunun esmâ-yı şerîfesindedir. Türk Tañrı didüğüne 'Arab Allâh ve ehl-i Fûrs Ḥudâ dirler. Āferînde³² elif-i memdüde ile ism-i fâ'ildir. Türkçe yaradıcı. 'Arabî'de hâ-yı mu'ceme ile Ḥâlîk dinür. Maşdarı elif-i memdüde ve feth ve kesr-i râ-yı mühmele ile âferîdendir, yaratmak ma'nâsına. 'Arabî'de feth-i hâ-yı mu'ceme ile ḥalaḳa dinür, yaratmak ma'nâsına min bâbin naşara. Büzürgî Büzürg bâ-yı muvaḥḥade ve zâ-yı mu'cemeniñ zammeleri ve râ-yı mühmele ve kâf-ı 'Arabî'nin iskânlarıyla külüng vezninde Fârsî'dir. Türkçe ulu ve büyük, 'Arabî'de 'azîm ma'nâsına. Āḥırında olan yâ yâ-yı maşdariyyedir ki ma'nâ-yı tavşîf ifâde ider. Ululuk şıfatıyla muttaşîf olmak ki ancak zât-ı Bârî'ye maḥşûşdur ki 'Arabî'de kâfiñ kesri ve bâniñ sükûnı ve râniñ kesri ve elifiñ meddiyle Kibriyâ'dır ki [3a] 'azamet ma'nâsına ululuk şıfatıyla muttaşîf olmak.

³² Derkenar: Āferîn âferidenden ism-i fâ'ildir. Āferînde gibi. Cân-âferîn, cihân-âferîn gibi ve taḥsîn ma'nâsına da müsta'meldir.

Vaşfıdır Perverdgār u Kirdgār Āmurzigār
Hem daḥı pāyende Bākīdir hemīşe dā'imā

Perverdgār perverd feth-i bā-yı Fārsī sükün-ı rā-yı mühmele ve feth-i vāv ve sükün-ı rā-yı mühmele ve feth-i dāl-i mühmele ve sükün-ı nūn ile perverden maşdarından fi'l-i māzīdir. Gār feth-i kāf-ı Fārsile edāt-ı mübālağadır. Şığa-yı māzīniñ aḥırına lāhık olduğda mübālağa-yı fā'il ma'nāsın ifade ider. Meşelā Perverdgār gibi ki biḥasebi'l-luğa besleyici demek olur. Ammā isti'mâlde Cenāb-ı Ḥāzret-i Bārī Te'ālā 'azze ismuhu cümle maḥlūkuñ rızkın virici ve besleyici olmağla zāt-ı muḳaddes şıfātına ismdir. 'Arabī'deki Rabb ma'nāsına ki rāniñ fethi ve bāniñ teşdīdiyle besleyici ve terbiye idici dimekdir. **Kirdgār** Kird kāf-ı 'Arabī sükün-ı rā-yı mühmele ve dāl-i mühmele ile kār ma'nāsınadır ki [3b] fi'l-i māzī, ism-i maşdardır. Fi'l ma'nāsına Türkçe iş dimekdir. **Kār** feth-i kāf-ı 'Acemile edāt-ı fā'ildir. Ḥayy ma'nāsına biḥasebi'l-luğa işci dimekdir. Ammā isti'mâlde Ḥudā'ya dirler ki cenāb-ı Bārī Te'ālā celle zikruhu ism-i şerīfidir. Fā'il-i muḥlak ma'nāsına.³³ **Āmurzigār** āmurz elif-i memdüde zamm-ı mīm ve sükün-ı rā ve kesr-i zā-yı mu'ceme ile āmurziden³⁴ maşdarından emrdir. Gār feth-i kāf-ı 'Acemile kezālik edāt-ı fā'ildir. Māzīniñ aḥırına lāhık olduğu gibi emr aḥırına daḥı lāhık olur. Mübālağaten fā'il ma'nāsın ifade ider. Yarlığayıcı ma'nāsına ki 'Arabī'de ḡayniñ fethiyle Ġafūr dinür yarlığayıcı ma'nāsına. **Pāyende** feth-i bā-yı Fārsile ism-i fā'ildir. Türkçe tırıcı, 'Arabī'de bākī dinür. Maşdarı pāyīdendir. Feth-i bā-yı Fārsī kesr-i yā-yı taḥtānī-yi evvel ve sükün-ı şānīyle kā'im ü şābit ve bir yerde tevaḳḳuf eylemek ve bir nesneyi muḥkem tutmak ma'nāsına. 'Arabī'de bāniñ fethi ve elifiñ meddiyle beḳā bir nesneniñ zamān-ı vücūdı mümted olmak yuḳālu baḳiye-ş-şey'u yebḳā beḳā'en min bābi'r-rābi'. Ve müddet-i mezīde ile mu'ammer olmağa daḥı dirler. **Hemīşe** feth-i hā-yı hevvez kesr-i mīm sükün-ı yā-yı [4a] taḥtānī ve feth-i şīn-ı mu'ceme ve āḥırında hā ile dā'imā ma'nāsına 'Arabile lafz-ı müşterekdir. 'Arabī'de ebeden ve āḥiren dirler ya'nī her vaḳt her zamān ma'nāsına.

Görici bīnā vü dānā bilici ulu büzürg
Merḥametli mihrbān pādāş ḥayrile cezā

Bīnā³⁵ kesr-i bā-yı 'Arabī ve sükün-ı yā-yı ḥuḫḫī ve feth-i nūn ve elif-i mübālağa ile Fārsī'dir. Türkçe görici, 'Arabī'de başır ma'nāsına. Bīn şığa-yı emrdir gör ma'nāsına. Ya'nī nazar eyle dimekdir. Gāh

³³ Derkenar, beyt: Ey rüzgār-ı devlet-i tu rüz-ı rüzgār / Vey ber zamān-ı sāye-yi tu fazl-ı Kirdgār

³⁴ Derkenar: Āmurziden yarlığamak ve 'afv-ı günāh itmek.

³⁵ Derkenar: Çeşm-i bīnā görür göz dimekdir.

ism-i fâ'il olur elif dâhil olduğda ve bunda olan elif Fârsî'de vaşf-ı cibillî ile tavşîfî edâtıdır. Tüvânâ ve şinevâ ve güyâdaki elif gibi. Muqâbili nâ-bînâdır. Maşdarı kesr-i dâl ile dîdendir, gözle görmek ma'nâsına. 'Arabî'de rânîñ zammı ve hemzenîñ sükûnuyla er-rüyet dinür. **Dânâ** feth-i dâl-i mühmele ve beyne'l-elifeyn nûn ile Fârsî'dir. Ma'nâ-yı mevzû'ı bilici ki 'Arabî'de 'alîm ma'nâsına. Bunuñ âhırındaki elif mübâlağaten ittişâf ma'nâsın ifâde ider. Maşdarı [4b] feth-i dâl-i mühmele ile dânistendir. Bilmek 'Arabî'de ma'rifet ma'nâsına. Müstakbelinde sîn nûna ibdâl olunup dâned ve dânenide dinilür. **Büzürg** bâ ve zâ-yı 'Arabîyyeler'in zammeleri ve râ-yı mühmele ve kâf-ı 'Arabile Türkçe ulu ve büyük, 'Arabî'de 'azîm ve kebir dinür. Gerek cüssede büyük olsun gerek sinnde ya'nî yaşda ve gerek rütbede büyük olsun. **Mihrbân**³⁶ kesr-i mîm ve sükûn-ı hâ ile ve ba'dehu râ-yı mühmele ile Türkçe muhâbbetlü ve sevgilü ma'nâsına ki mihr ile bândan mürekkebdir. Mihr kesr-i mîmle muhâbbet ve şefkat ve sevgü ma'nâsınadır. Bân bu maşalde edât-ı nisbetdir, idici ma'nâsın ifâde ider. Meşelâ himâyet idiciye püştîbân dirler. Ma'nâ-yı terkîb muhâbbet idici dimekdir. Terhîmen Türkî'de "-lü" lafzıyla iktifâ olduğundan ötüri muhâbbetlü ve şefkatlü dinildi. 'Arabî'de zamm-ı mîm, kesr-i hâ ile muhîbb dirler. **Pâdaş** bâ-yı 'Acemî ve elif ve feth-i dâl-i mühmele ve yine elif ve sükûn-ı şîn-ı mu'ceme ile hayrile cezâ ile tercüme olunmuşdur. Şâhidî merhûm manzûmesinde *pâdâş kişi kîniñ ödeşmek dahı keyfer* diyü manzûm buyurmuşdur. Ya'nî öc almak ki yaramazlık ma'nâsına muqâbelesinde yaramazlık [5a] itmek ve iyilik muqâbelesinde iyilik itmekde dahı isti'mâldir. Hâşılı hayr u şerde isti'mâl olunur.³⁷ 'Arabî'de cezâ ve 'ivâz ma'nâsına. 'Înde'l-ba'z muṭlaḳ zîkr olduğda ahz-ı intikâm murâd olur. Nitekim cezâda böyle lâkin ba'zılar hayr u şerde müsâvîdir, hayr murâd olduğda pâdâş nîk ve şerde pâdâş bed demek ile kayd lâzımdır dimişler cezâ-yı hayr, cezâ-yı şer gibi. Ve ba'zılar muṭlaḳ pâdâş cezâ-yı hayrda müsta'meldir cezâ-yı şerde keyfer dinür dimişler feth-i kâf-ı 'Arabî, sükûn-ı yâ-yı tahtânî ve feth-i [fâ] ve râ-yı mühmele ile.

Rızık rûzî anı irişdirici rûzî-resân

Şükr ü hamd oldu sipâs u râstâ medh ü şenâ

Rûzî rûz Türkçe gün 'Arabî'de yevm gibi. Âhırında yâ-yı maşdarî ile günlük dimekdir. 'Arabî'de yevmiyye dinür. Ve gâhî tevsî' idüp maḳdûr olmaḳ ma'nâsına da rûzî lafzın isti'mâl iderler. Âhırında olan yâ yâ-yı nisbet olur şehri gibi. Gâh olur ki ma'nâ-yı taḳdîrîde isḳâṭ idüp muṭlaḳâ rızka rûzî dirler. [5b] Gâhî naşîb ma'nâsına da isti'mâl olunur. Gâhî yâ-yı vaḫdetle bir günlük ve bir gün ma'nâsına

³⁶ Derkenar: Hiç 'âşîk râ nebâşed mihrbân / Çend bedhet der reh-i ma'şûk cân

³⁷ Derkenar: Pâdâş hayrile cezâdır. Zıddı bād-efzâdır. Fi'l-i şerre cezâdır.

isti'māl olunur. **Rūzī-resān**³⁸ anı iriştirici ile tercüme buyurmuşlardır. Anı lafzı zāmīr menzilesinde olmağla rūza rāci' olup taqdīri rızķ iriştirici dimekdir. Rūzī-resān vaşf-ı terkībīdir. Rūzī āhırında yā-yı maşdarī ile günlük dimekdir ki zikri mūrūr eyledi. Cenāb-ı Bārī 'azze ve celle şānuhu cümle maḥlūkātīñ nafaķa ve rızķların küll-i yevm cedīd cedīd taqdīr eyledüğü için rūzī dinmişdir. Resān³⁹ ism-i fā'ildir, iriştirici ma'nāsına. 'Arabī'de muvaşşıl gibi. Maşdarı fetḥ-i rā-yı mühmele ile resānīdendir ki mūte'addīdir, 'Arabī'de īşāl gibi iriştirmek ma'nāsına. Ma'nā-yı terkīb rızķ iriştiricidir ki 'Arabī'de Rezzāk dīnūr. Mikā'il 'aleyhi's-selām rızķ melegidir. Fārsī'de ferīşte-rūzī dirler. Ḥāzret-i Feyyāz u Rezzāk anı rūy-ı zemīnde olan ḥayvānātīñ rızķımıñ esbābını taḥşīle mü'ekkel kılmışdır. Ve illā fi'l-ḥaķķīhi rūzī-resān Ḥāzret-i Allāh Te'ālā celle şānuhudur. **Sipās** kesr-i sīn-i mühmele ve fetḥ-i bā-yı Fārsī ve ba'de'l-elif yine sīn-i mühmele ile Fārsī'dir. [6a] 'Arabī'de olan şükr ve ḥamd ma'nāsına ki **şükr** zamm-ı şīn-ı mu'ceme ve sükūn-ı kāf ve rā-yı mühmele [ile] luğatde mūn'im mūna'am olmaķ sebebiyle anīñ ta'zīmīnden ḥaber virilen nī'amlā şükr dīrler ve 'orfde 'abdiñ Ḥaķķ sūbhānehu ve te'ālā sem'den ve başardan ve ğayrılarının aña iḥsān eyledüğü şey'iñ küllīsini her biri ne için ḥaķķ olundu ise aña şarf itmege şükr dīrler. Ve ba'zılar eş-şükr fi muķābeletü'n-ni'me kavlen ve 'amelen ve i'tikāden diyü ta'rīf itmişler. **Ḥamd** fetḥ-i ḥā ve sükūn-ı mīm ve dāl ile bāb-ı rābī'den maşdardır. Ögmek ma'nāsına ki muṭlaķ ta'zīmī müş'ir bir lafz getürmege dīrler. 'İnde'l-ba'z fi'len ve kavlen izḥār-ı şıfāt-ı kemāldir. Ḥāşıl-ı kelām Fārsī'de sipās Türkī'de ögmek 'Arabī'de şükr ü ḥamd ma'nāsına mūtezammındır. **Rāstā** fetḥ-i rā-yı mühmele ve ba'de'l-elif kesr-i sīn-i mühmele ve fetḥ-i tā-yı müsennāt ve elif ile Fārsī'dir. Maķām-ı Türkī'de medḥ ü şenā ile iktifā olunmuşdur. Türkçe ögmek ma'nāsınadır. **Şenā** fetḥ-i sā-yı müsellese ile bu daḥı mūrādīf-i medḥdir. Muṭlaķ ta'zīmī müş'ir bir lafz getürmege dīrler.⁴⁰

[6b] Toğru sözlü rāst-gū vaḥşūr u peygamber Resūl

Hem muḥammeddir sūtūde ber-güzīde muştafā

Rāst-gū⁴¹ lafz-ı mürekkebdir rāst ile gūdan. Rāst fetḥ-i rā-yı mühmele ile toğrı ki muķābili kecdir. 'Arabī'de müstaķīm ma'nāsına. **Gū** zamm-ı kāf-ı Fārsile ism-i fā'ildir. Aşlı güyendedir, terḥīm olunmuşdur. Aşlı güy āhırında yā ḥazf olunmuşdur elif gibi yā nekre ḥazfı ḥuşuşān āhır-ı kelimedde

³⁸ Derkenar: Rūzī-resān vaşf-ı terkībīdir. Resānīdenden elif ve nūn edāt-ı ta'diyedir, rızķ iriştirici dimekdir. Aşlında resānendeyi rızķdır. Sūdī min Bostān: Dīger rūz bāz ittīfāķ ü fūtād/Ki rūzī-resān ķūt-i rūzīş bedād (Rızķ iriştirici Ḥallāķ-ı erzāk-ı 'ālem Ḥudā ol günūñ rızķımı virdi.).

³⁹ Derkenar: Maşdar-ı lāzīmīsi resīdendir, irişmek ma'nāsına.

⁴⁰ Derkenar, beyt: Çü ḥūsn-i ḥaķķ-ı tūrā dīdeend ḥaķķ-ı cihan / Kunend vaşf-ı tūrā rāstāş vird-i zebān (Senin yaradılışındaki güzelliği gören insanlar senin vasıflarını övgüyle dile getirirler.).

⁴¹ Derkenar: Rāst iki ma'nāya daḥı müsta'meldir. Evvel sağ cānib ki şola çep dīrler. Sānī lafz-ı mürekkebdir. Rā ile estden. Meşelā fūlānadır diyecek yerde fūlānrāst dīrler. Terķīb olunduķda rāstīñ elifi ḥazf olunur.

ola. Lisân-ı Fârsî'de şâyi'dir. Lafz-ı gūy şîga-yı müşterekdir. Emr ma'nāsına da gelür. Söyle diyecek yerde bigū dirler. 'Arabî'de olan kelim gibi. Maşdarı zamm-ı kâf-ı Fârsile gūyîdenden müştakdır.⁴² Ma'nā-yı terkîb toğrı söz söyleyici dimekdir. Gū lafzı terhîm olduğu gibi Türkî'de dahı terhîm şâyi'dir. Toğrı sözlî dimek olur, 'Arabî'de müstakîmü'l-keâm ma'nāsına. **Vahşür** feth-i vāv sükûn-ı hā ve zamm-ı şîn-ı mu'cemeteyn ve sükûn-ı vāv ve rā-yı mühmele ile Fârsî'dir, peygamber ma'nāsına. **Peygamber** vaşf-ı terkîbîdir. Peygām feth-i bā-yı Fârsî ve sükûn-ı yā-yı tahtānî ve feth-i ğayn-ı mu'ceme ve mîm ile peygāmdan murahhamdır. Ğayn dahı ħazf olunup peyām da dirler. Ber feth-i bā-yı 'Arabî ve sükûn-ı rā-yı **[7a]** mühmele ile berendeden murahhamdır. İsm-i fā'ildir. Türkçe ileddici, 'Arabî'de zamm-ı mîm ile muvaşşıl ma'nāsına. Maşdarı zamm-ı bā-yı muvaşşade sükûn-ı rā ve feth-i dāl-i mühmeleteyn ile bürendir.⁴³ 'Arabî'de işāl gibi iletme ma'nāsına. Fi'l-aşl berende-yi peygām idi ki Türkçe söz ileddici dimek olur. Şoñra vaşfiyyetden 'alemiyyete naql için nūn ve dāl ve hā ħazf olunup ve muzāfun ileyhi taqđim ile peygamber olmuşdur. Enbiyā 'aleyhi's-selām ümmetlerine Allāh te'ālā cānibinden ħaber iletikleri i'tibāriyla 'alem-i ħāş olmuşdur 'Arabî'de resūl ıtlāk olduğu gibi. **Sütüde**⁴⁴ zamm-ı sîn ve zamm-ı tā-yı müşennāt-ı mühmeleteyn ve vāv-ı ma'rūf ve feth-i dāl-i mühmele ile ism-i mef'uldür ki Türkçe öğülmüş ya'nî medħ olunmuş. 'Arabî'de muħammed ma'nāsına ki aħlāk-ı ħamîdesi çok olan kimesne dimekdir. Maşdarı sütüden, 'Arabî'de tahmîd dirler min bâbi't-tef'îl. **Ber-güzide** zamm-ı kâf-ı Fârsî kesr-i zā-yı mu'ceme ve sükûn-ı yā-yı tahtānî ve feth-i dāl-i mühmele ile ism-i mef'uldür. Münteħab ve mümtāz ma'nāsına ki Türkî'de seçilmiş ve begenilmiş ve öñürtlenmiş ya'nî bir nice şey'in içinden birisini begenüp ayrılmak. Lafz-ı ber biħasebi'l-luĝa birkaç ma'nāsı vardır lâkin bunda taħsîn-i **[7b]** lafz içündür.⁴⁵ İşkāt olunsa ma'nāya ħalel virmez. Bunda muştafā ile tefsîr olunmuşdur. İfti'āl bâbında ism-i mef'uldür. Bunuñ dahı ma'nāsı muħtār ya'nî öñürtlenmiş dimekdir. Cümlesi müterādifü'l-ma'nādır. Maşdarı güzîdendir. 'Arabî'de iştıfā, intiħāb ma'nāsına.

Yaz nūvîs oku beħān Kūr'ān Nuvi çalış bekuş
Diñle bişnev añla deryāb oldı şod lâyıķ sezā

Nuvis zamm-ı nūn, kesr-i vāv ve sükûn-ı yā-yı tahtānî ve sîn-i mühmele ile emr-i ħāzırdr. Türkî'de yaz ya'nî yazı yaz diyü emr itmekdir. 'Arabî'de üktüb dirler. Maşdarı nüvistendir. 'Arabî'de kitābet

⁴² Derkenar: Söylemek ma'nāsına 'Arabî'de olan telaffuz tekellem gibi. Şaħħ

⁴³ Derkenar: Bürendende bā maẓmūm idi. Kıyās-ı muķtezāsı evvel idi ki büredede bā maẓmūm olunca fethaya tebdiliñ vechi def'-i iştibāhdır. Büridenden müştak olan bür ki kesici ma'nāsnadır, bānñ zammesi iledir. Büredenden müştak olan büredede bā maẓmūm olsa arasında iştibāh olurdu.

⁴⁴ Derkenar, beyt: Eger be-medħ ü şenā her kesî sütüde şevēd / Tu ān kesî ki sütüde nebest medħ ü şenā.

⁴⁵ Derkenar: Güzide ya'nî şāfi ve ħāliş ma'nāsnadır.

ma'nāsına ki yaz ve yazmak. **Behān** bā harf-i te'kīd, hān feth-i hā-yı mu'ceme ve vāv-ı ma'düle ile emr-i hāzırdır. Oğu ya'nī oğu diyü emr idersin. 'Arabī'de ikrā' dirler. Maşdarı hāndendir, 'Arabī'de kırā'at ma'nāsına ki okumak. **Nuvi**⁴⁶ zamm-ı nūn, kesr-i vāv ve yā-yı tahtānile Qur'an-ı 'Azīm ve Muşhaf-ı Şerīf ma'nāsına. **[8a]** Vāv yerine bā ile Nubī dağı luğatdır. Zamm-ı nūn, kesr-i bā-yı muvaḥḥade ve yā-yı tahtānī.⁴⁷ **Bekuş** zamm-ı kāf-ı 'Arabīle emr-i hāzırdır, çalış ma'nāsına. 'Arabī'de olan kesr-i cīmle cidd gibi. Maşdarı zamm-ı kāf-ı 'Arabī ve vāv-ı ma'rūfla ve kesr-i şīn-ı mu'ceme ve sükūn-ı yā-yı tahtānī ve feth-i dāl-i mühmele ile kuşidendir. 'Arabī'de kesr-i cīm ve dāl-i mühmeleniñ teşdidiyle cidd dirler. Çalışmak ve sa'y eylemek ve dürüşmek ma'nāsına. Ceddu yecuddu cedden min bābī'l-evvel. **Bişnev** kesr-i şīn-ı mu'ceme ile emr-i hāzırdır. Dinle ya'nī işit dimek. 'Arabī'de kesr-i elifle isme' dirler. Maşdarı kesr-i şīn-ı mu'ceme ve fethle de luğatdır ve nūnuñ kesri ve sükūn-ı yā-yı tahtānile şīnidendir işitmek. 'Arabī'de sīniñ fethi ve mīmiñ sükūnuyla sem' ve hemzeniñ ve taniñ kesriyle istimā' dirler dinlemek ma'nāsına. **Deryāb** Feth-i dāl-i mühmele ve sükūn-ı rā-yı mühmele ve feth-i yā-yı tahtānī ve ba'de'l-elif sükūn-ı bā-yı muvaḥḥade ile emr-i hāzırdır. Türkçe aña, fehm eyle. 'Arabī'de elifle ifhem dirler. Maşdarı deryāftendir añlamak ve bilmek. Fi'ide fā yāya kalb olunup deryāb ve deryābende dirler. 'Arabī'de fāniñ fethi ve hāniñ sükūnuyla fehm dirler. Bunda bir vech dağı vardır. Deryāb lafz-ı mürekkebirdir **[8b]** der ile yābdan. Der feth-i dāl-i mühmele ile harf-i te'kīddir. Yāb yāften maşdarından müştak emr-i hāzırdır. Türkçe bul ve 'Arabī'de zamm-ı cīm ve dāl-i müşeddede ile cüdd dinür lākin der lafzıyla maşdar olduğda ef'āl kılnup aña ve hoş aña ya'nī geregi gibi aña dimek ma'nāsına isti'māl iderler. 'Arabī'de fe'fhem dinildiği gibi. **Şod** zamm-ı şīn-ı mu'ceme ile fi'l-i māzī-yı müfreddir. İki ma'nāya müsta'meldir. Evvel oldı⁴⁸ ma'nāsına ki 'Arabī'de şāre ma'nāsın ifāde ider. Maşdarı şodendir. 'Arabī'de şayrūret ma'nāsına ki şod mişod dirler ya'nī olacağ oldı. Ma'nā-yı şānī gitdi ma'nāsına ki 'Arabī'de rāḥe ve zehebe dirler. Maşdarı revāḥ ve zehābdır. **Sezā** feth-i sīn ve feth-i zā-yı mu'ceme ve bade'l-elif ile Fārsī'dir lākin bunda lāyık ile beyān buyurulmuşdur Türkī menzilesinde meşhūr olduğundandır, fayda. Türkçesi yarar dimekdir.⁴⁹

Merdüm ādemdür civan-merdī sehāvet vir bedeh

[9a] İzdī Ḥaḫ yoluna virgi maḥallinde be-cā

Merdüm feth-i mīm ve sükūn-ı rā-yı mühmele ve zamm-ı dāl-i mühmele ve yine mīm ile Fārsī'dir. Bunda Türkçe ādem oğlanı ma'nāsına. 'Arabī'de insān ki maḥlūk ma'nāsın ifāde ider. İnsāniñ hem

⁴⁶ Derkenar: Şā'ib, beyt: Be-süre süre-i Tevrūt ü be-satr satr-ı Zebūr/Be-āyet āyet-i İncil ü be-harf harf-i Nuvi.

⁴⁷ Derkenar: Ḥāzet-i Mevlānā, beyt: Mer za'ifān rā tu bī-ḥısmī medān / Ez Nubī zā cā-i naşrullāh behān.

⁴⁸ Derkenar: Ḥāce Ḥāfiz, beyt: Ez hāl-i dil ü dīde mepürsīd ki çün şod / Ḥūn şod dil ü ez reh-güzer-i dīde birün şod. Bu beyt şoduñ iki ma'nāya tertibi üzredir.

⁴⁹ Derkenar: Lāyık Türkī'de gerek ve Fārsī'de sezā ma'nāsındır. Zimnen muvāfiḫ ve mükāfāt ma'naları vardır. Ḥamdī

müfredine ve hem cem'ine ki merdüm ve merdümâne 'Arabî'deki halk ve halâyık gibidir. Bu ma'nâ Fârsî'de cā'iz olduğu gibi 'Arabî'de ve Türkî'de dağı hem müfredine ve hem cem'ine isti'māl iderler. Ve dağı merdüm, göz bebegi ma'nāsına da isti'māl olunur merdüm-i çeşm gibi. 'Arabî'de göz bebegine insānū'l-'ayn dirler. **Civān-merdi** zamm-ı cīm-i 'Arabî ve fetḥ-i vāv ve ba'de'l-elif, sükūn-ı nūn ve fetḥ-i mīm ve sükūn-ı rā-yı mühmele ba'dehu dāl-i mühmele ile cömerd kişi ma'nāsına ki 'Arabî'de sehā ki cūd ma'nāsına.⁵⁰ Āhırında olan yā ma'nā-yı maşdarı ifāde ider. Cömerdlik 'Arabî'de olan sehāvet ve cevdet gibi. **Bedeh** emr-i hāzırdır. Türkçe ver demek me şelā bir şey'i a'ti dirler. Maşdarı dādendir. Virmek i'tā ma'nāsına müstaḥbelinde elif hāya kalb olunup dehed ve dehende dirler. **İzdi** kesr-i elif ve sükūn-ı yā-yı tahtānī ve zā-yı mu'ceme ve sükūn-ı dāl-i mühmele ve yā-yı huṭṭi ile [9b] Hāḫ yoluna virgi. Ya'nī şol ihsāndır ki Hāḫ sübhānehu ve Te'ālā celle zikruhu için virilüp andan şevāb murād oluna. 'Arabî'de şadaḫa ve zekyāt ma'nāsına. **Becā** bā-yı müfrede ki evā'il-i kelimāta lāhıḫ ola. Birkaç ma'nāya gelür lākin bunda zarfıyyet içündür 'Arabî'de olan fi gibi. **Cā** fetḥ-i cīm-i 'Arabile mekān ma'nāsınadır. Türkçe yerinde diyecek yerde 'Acem be-cā dir. Ehl-i 'Arab fi'l-mekān ve fi'l-maḫal dirler.

Sonuç

Türk edebiyatı tarihinde kaleme alınmış edebî eserlerden biri olan manzum sözlüklerin Osmanlı eğitim hayatında önemli bir rolü olmuştur. Bu sözlükler yalnızca sıbyan mektepleri veya rüştiyelerde okutulmamış dergâhlarda, çeşitli tarikat zümrelerinde veya mescitlerde her zaman ikinci dil öğretimine kaynaklık etmiştir. Manzum sözlüklerin eğitim hayatında gördüğü bu rağbet, bir süre sonra bu eserler üzerine şerhler yazılmasını sağlamış, böylece sayısı günümüzde kırkı bulan manzum sözlük şerhi kaleme alınmıştır.

19. yüzyılda istinsah edildiği tarafımızca düşünülen Hamdî şerhi de söz konusu şerhlerden yalnızca biridir. Bu çalışmayla Hamdî tarafından yapılan şerhin; kahverengi, miklepsiz, cedit nohudî kâğıda rik'a ile yazıldığı ve hem ele alınan beyitlerin külden cüze gidilerek açıklanması hem de kelimelerin önce nasıl okunmaları gerektiği ardından da anlamlarının verilerek şahit beyitler sunulmasıyla geleneksel şerhlere ait özelliklere başvurduğu tespit edilmiştir. *Tuhfe-yi Vehbî*'den alınan bazı beyitlerden hareketle şârihin şerh metodunun, bilhassa *Ferheng-i Şu'ûrî*'de yer alan şahit beyitleri kullanmak olduğu dikkat çekmektedir. Hamdî şerhinde diğer *Tuhfe-yi Vehbî* şerhlerinden farklı olarak *Tuhfe-yi Vehbî*'nin mesnevî nazım şekliyle yazılan ilk ve son bölümleri şerh edilmemiştir. Şârihin şerh kaynakçası ise geleneksel şerhlerde sıklıkla başvurulan sözlüklerden oluşmaktadır.

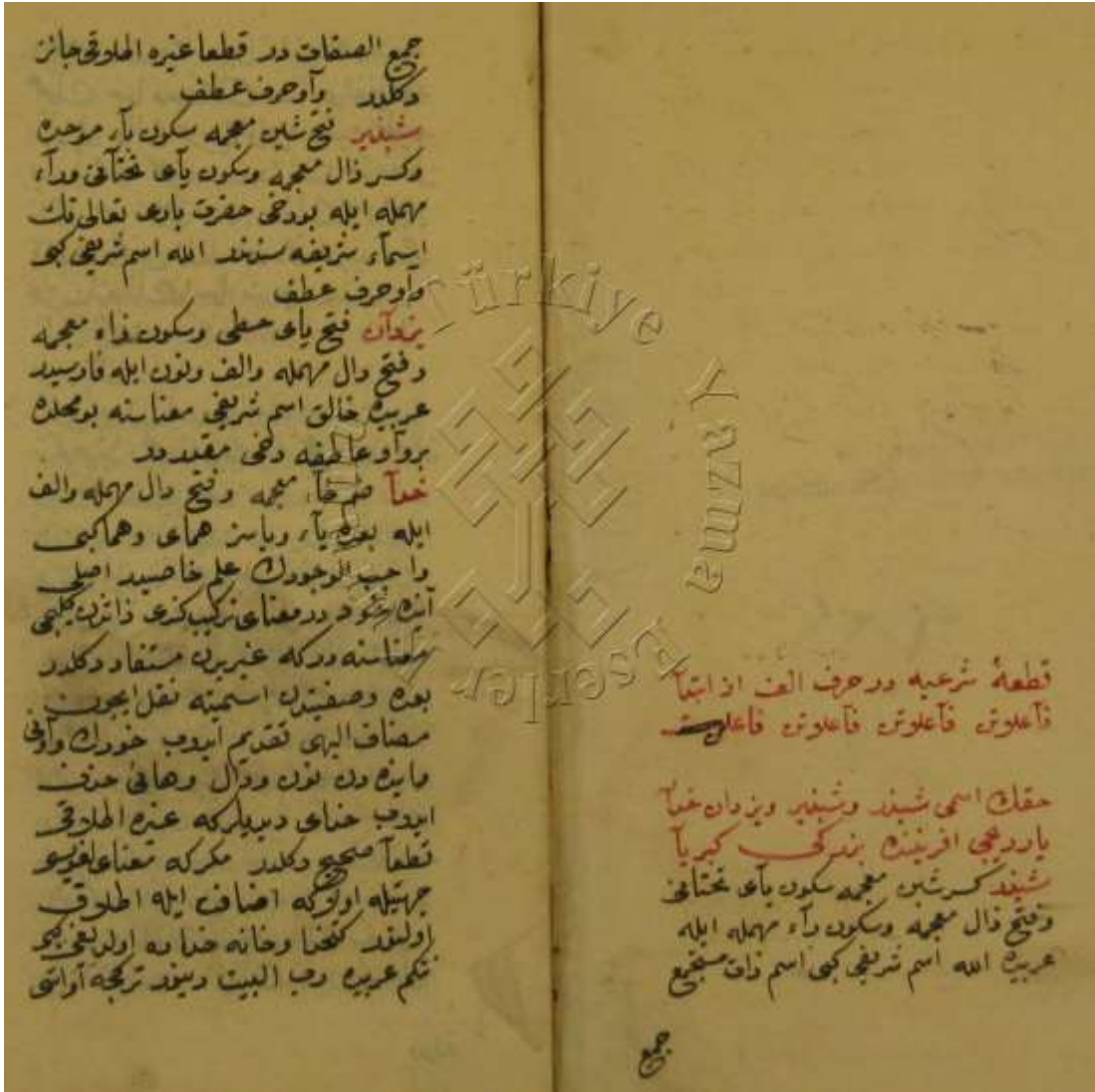
⁵⁰ Derkenar: Ma'nā-yı terkib genç âdem demek olur ammā bu ma'nāya isti'mālî cā'iz görölmedi şahh.

KAYNAKÇA

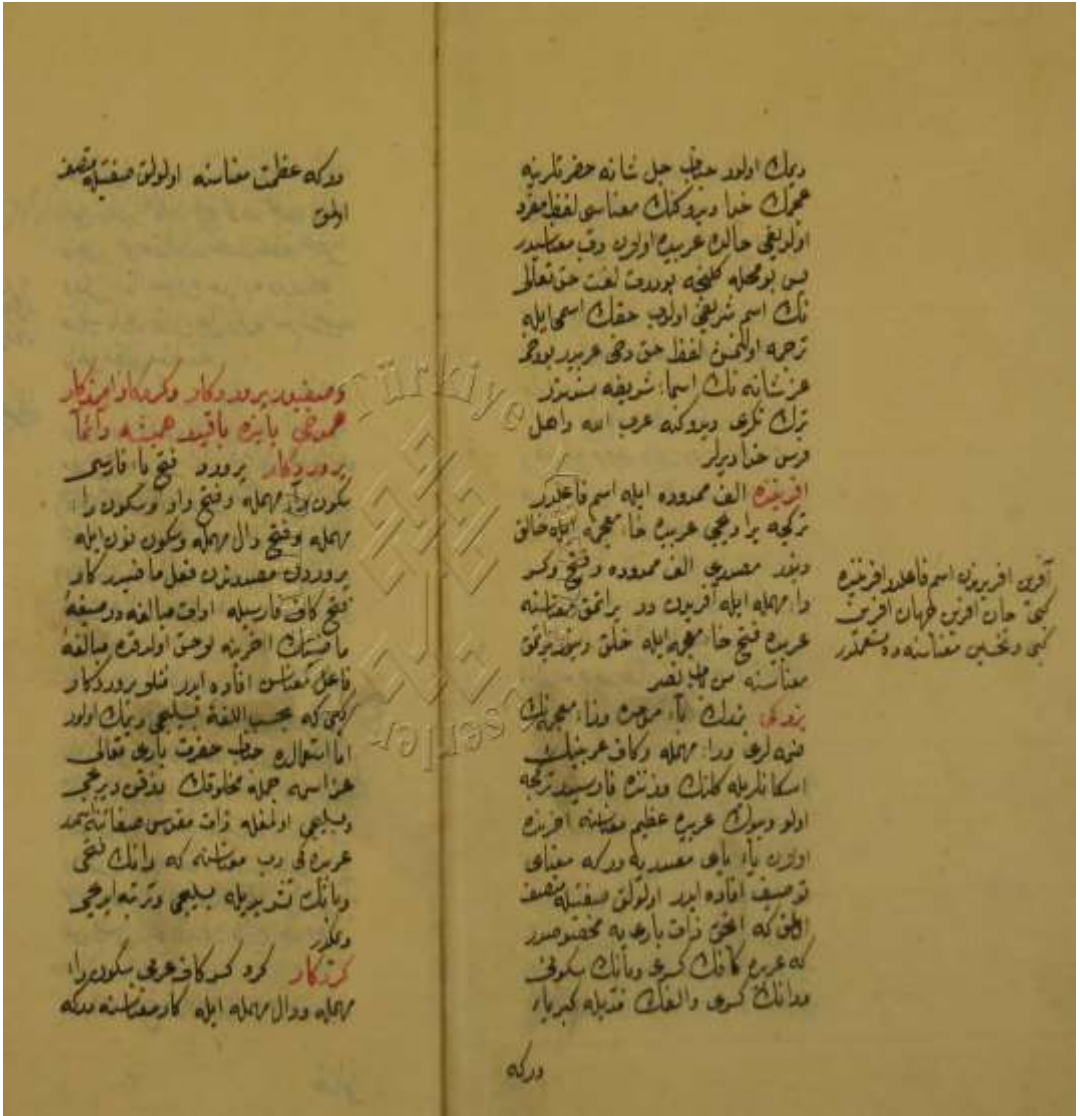
- Averbek, Güler Doğan, “Dillerinden Biri Türkçe Olan Manzum Sözlükler Üzerine Yapılan Çalışmalar Bibliyografyası”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 21, (İstanbul 2018), s. 85-114.
- Aynur, Hatice vd., *Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları IX: Metnin Hâlleri: Osmanlı'da Te'lif, Tercüme ve Şerh*, Klasik Yayınları, İstanbul 2014.
- Bayram, Yavuz, “Divan Şiiri Metinlerinin Ontolojik Tahlili Üzerine”, Prof. Dr. Abdülkadir Karahan Anısına Uluslararası Divan Edebiyatı Sempozyumu, İstanbul: Beykoz Bel. Yayınları 2008, s. 167-182.
- Bingöl, Ulaş, “Ontolojik Metin Tahlili Hakkında Bazı Tespitler”, *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 14, (İstanbul 2019), s. 144-153.
- Birişik, Abdülhamit, “Tefsir”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XL, 2011, s. 290-294.
- Dağlar, Abdülkadir, “Vassâf Tarihi Şerhinden Hareketle Şerh Kaynakları Meselesi”, *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 2/4 Fall, (2007), s. 293-307.
- Dilçin, Cem, “Fuzûlî'nin Bir Gazelinin Şerhi ve Yapısal Yönden İncelenmesi”, *Türkoloji Dergisi*, 9, (Ankara 1991), s. 43-98.
- _____, “Stilistik Açından "Öncelemeler" ve Fuzulî'nin Şiirlerinde "Yüklem Öncelemesi"”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 1, İstanbul 2008, s. 41-94.
- Ertok Morkoç, Yasemin, “Hâfız-ı Şîrâzî'nin Bir Gazelini Yapısal Yönden İnceleme Denemesi”, *Dergâh Dergisi*, 16/190, (İstanbul 2005), s. 17-20.
- Güleç, İsmail, “Dağılmış İncileri Toplamaya Yardım Etmek: Şerh Tasnifi Meselesine Küçük Bir Katkı”, *Turkish Studies International Periodical for the The Languages, Literature and History of Turkish and Turkic*, 4/6 Fall, (2009), s. 213-230.
- Gümüş, Zehra, “Klasik Türk Edebiyatında Manzum Sözlük Şerhleri”, *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 2/4, (2007), s. 423-431.
- Hamdi, Şerh-i Tuhfe-yi Vehbî, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Mehmed Âsım Bey Koleksiyonu, No. 34 MA 682.
- İnce, Ömer, “Hafız'ın Bir Gazeline Modern Yaklaşımla Açıklama (Şerh/Tahlil) Uygulama Denemesi”, *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 4/6 Fall, (2009), s. 251-274.
- Kara, İsmail, İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not, *Dergâh Yayınları*, İstanbul 2014.
- Kılıç, Atabey, “Klâsik Türk Edebiyatında Manzum Sözlük Yazma Geleneği ve Türkçe-Arapça Sözlüklerimizden Sühba-i Sıbyan”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (Kayseri 2006), s. 65-77.
- _____, *Klasik Türk Edebiyatı Makaleler*, Turkish Studies Yayınları, Ankara 2007.
- _____, *Mustafa bin Osman Keskin Manzum-i Keskin*, TDK Yayınları, Ankara 2009.
- _____, “Geleneksel Şerh ve Modern Metin İncelemelerine Genel Bir Bakış: Metotlar, Çalışmalar, Beklentiler”, *Turkish Studies International Periodical for the The Languages, Literature and History of Turkish and Turkic*, 4/6 Fall, (2009), s. 326-334.
- _____, “Manzum Sözlükler Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, *200 Yıl Sonra Mütercim Âsım ve Türkiye'de Sözlük Çalışmaları*, Gazi Kültür A.Ş. Yayınları, Gaziantep 2021.
- Kortantamer, Tunca, *Eski Türk Edebiyatı Makaleler*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2004.
- Mengi, Mine, *Divan Şiiri Yazıları*, Akçağ Yayınları, Ankara 2010.
- Mermer, Kenan, *Klâsik Şerh Geleneğinde Üslûp Kasîde-i Bürde Örneği*, İz Yayınları, İstanbul 2018.

- Öz, Yusuf, “Tuhfe-yi Vehbî Şerhleri”, İlmî Araştırmalar, 5, (İstanbul 1997), s. 219-232.
- _____, Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler, TDK Yayınları, Ankara 2010.
- Sona, Fatih, “Necâtî Bey’in Garîb Redifli Gazelinin Ontolojik Analiz Metoduyla İncelenmesi”, Sosyal Bilimler Dergisi (The Journal of Social Sciences), 5/22, (Malatya 2018), s. 131-142.
- Tanyıldız, Ahmet, Mes’ûd Lutfi Efendi Tuhfe-yi Lutfi (Türkçe-Farsça Manzum Sözlük), Akademi Kitaplar Yayınevi, İstanbul 2013.
- Tarlan, Ali Nihad, Edebiyat Meseleleri, Ötügen Neşriyat, İstanbul 1981.
- Tökel, Dursun Ali, “Ontolojik Analiz Metodu ve Bu Metodun Bâkî’nin Bir Gazeline Uygulanışı”, Yedi İklim Dergisi, 74, (İstanbul 1996), s. 53-59.
- _____, “Bir Gazel Anlambilimle Nasıl Anlaşılır?”, Dergâh Dergisi, 150, (İstanbul 2002), s. 10-23.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “Te’vîl”, TDV İslâm Ansiklopedisi, XLI, (2012), s. 28-31.
- Yavuz, Seyit, “Sahhâf Ahmed Rüşdî’nin Şerh-i Dîvân-ı Urff-i Şîrâzî Adlı Eseri”, Türkiyat Mecmuası, 30/2, (2020), s. 757-790.
- _____, Mehmed Lebîb Efendi’nin Tuhfe-yi Vehbî Şerhi: Müntehab-ı Lebîb (İnceleme-Metin-Tıpkıbasım), (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2021.
- Yazar, Sadık, Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2011.
- Yeniterzi, Emine, “Metin Şerhi İle İlgili Görüşler”, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 5, (1999), s. 59-68.
- Yılmaz, Ozan, “Klasik Şerh Edebiyatı Literatürü”, Türkiyat Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD), 5, 9, (2007), s. 271-304.
- _____, Gülistan Şerhi (Sudî-i Bosnevî), İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2012.
- _____, “Şârihin Kütüphanesinden: Bosnalı Ahmed Südi’nin Gülîstân Şerhinde Kullandığı Kaynaklar”, ESTAD Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, I/1, (2018), s. 187-202.
- _____, Lisânü’l-Acem Ferheng-i Şu’ûrî-Hasan Şu’ûrî Efendi, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2019.

EKLER

Ek 1. Hamdî'nin *Tuhfe-yi Vehbî* Şerhinin 1b ve 2a varağı

Kaynak: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Mehmed Âsım Bey Koleksiyonu, 34 Ma 682.

دەلك اولدو حەتە جەل شانە حەزەرلەرینە
عەزەل خەدا دەردە كەلك معناسی لفظ مەرد
اولدیجی حالە غریب اولدو و ق مەنكدر
سەن بوجەلە كەلجە بوردو لفت حەزەرلەر
نەلك اسم شریفی اولوب حەتە اسمی ایله
زجره اولمەن لفظ حەزەرلەر غریب بوردو
عەز شانە نەلك اسمی شریفه سەنكدر
تەلك كۆی دەردە عرب اسم و اهل
فرس خەدا دیرلر

افریقە الف مەموده ایله اسم فاعلدر
تەكجه برادریجی غریب حەزەرلەر ایله خەلق
دەند مصدري الف مەموده و ق و ك
و ا مەلە ایله افریقە دو براتوق مەنكدر
غریب قەج حەزەرلەر ایله خەلق دەند بوردو
معناسه سەن بوردو

بندگی نەلك بآ مەجەس و نە مەجەس
قەنە لری و ا مەلە و كاز غریب
اسكە نەلەرلە كەلك و نەلك فاعل مەنكدر
اولو و سول غریب عظیم مەنكدر افریقە
اولدو بآ مەجەس مەسدره و كە معناسی
توصیف اقادە ایدر اولدو مەنكدر
ایق كە ایق نە مەجەس مەنكدر
كە غریب كەلك كۆی و نەلك مەنكدر
و نەلك كۆی و نەلك مەنكدر

افریقە افریقە اسم فاعلدر افریقە
كۆی حەزەرلەر ایله افریقە
كۆی و نەلك معناسه و مەنكدر

دەلك عظیم معناسه اولدو مەنكدر
اولدو

وصفیدر بوردو دکار و مەنكدر افریقە
عەزەل بایق باقید عەزەل و ا مەلە
بوردو دکار بوردو قەج مەنكدر
مەنكدر بوردو دکار و مەنكدر
مەلە و قەج دال مەلە و مەنكدر نەلەر
بوردو مەنكدر فعل مەنكدر
قەج كاز فاعل مەلە اوت مەلە و مەنكدر
مەنكدر افریقە لری و نەلك مەنكدر
فاعل مەنكدر اقادە ایدر نەلەر بوردو
كۆی كە مەنكدر لیلی و نەلك اولدو
اما مەنكدر حەتە مەنكدر مەنكدر
عەزەل مەنكدر مەنكدر مەنكدر
و مەنكدر اوت مەنكدر مەنكدر
عەزەل مەنكدر كە و نەلك قەج
و نەلك مەنكدر مەنكدر
و مەنكدر
كۆی كاز كۆی كاز مەنكدر
مەلە و دال مەلە ایله مەنكدر

دەلك

